

Till Vladimir Gortans minne

En fenomenologisk studie av monumentens förvandling

JONAS FRYKMAN är professor i etnologi vid universiteten i Lund och i Bergen, Norge. Denna uppsats är en del av ett forskningsprojekt om samtida europeisk regionalism. Fokus ligger på den gamla gränsprovinsen Istrien, mellan Italien, Slovenien och Kroatien. Den ingår också som ett led i försöken att pröva en kulturanalys som från fenomenologiska utgångspunkter tar fasta på brukaren, på handling, materiell kultur, erfarenhet och fantasi.

Regionen Istrien i Kroatien presenterar sig i dag som – *Terra Magica* – mystikens och den egenartade naturens hemvist. I skapandet av en regional identitet tillskrivs naturen kraften att kunna kommunicera direkt med betraktaren – historien att ha ett svar som handlar om något både arketypiskt och specifikt personlig. Den som ger sig på upptäcktsfärd i Istrien utlovas en resa som handlar lika mycket om att upptäcka det egna jaget som en annan och djupare mening. Så sker i många attraktiva europeiska regioner i dag. Miljontals känner sig t.ex. andligen som irländare utan att ha några iriska rötter. Det utmärkande för Istrien är att regionens tillgänglighet paradoxalt nog har underlättats av att det inte finns något kulturarv – en *grand narrative* (Frykman 2001a, 2001b). För att känna sig som istrier behöver man inte först ikläda sig en viss kulturell identitet. Det räcker med att ha sinnet öppet. Eller, som journalisten Davor Šisović på tidningen *Glas Istre* säger på sin hemsida: *Istria is a State of Mind*.

Också sinnestillstånd måste dock kommuniceras via kulturella yttringar. Jag kommer här att ställa två yttringar av kulturarvet emot varandra. Den ena utgörs av den rikligt förekommande medeltida konsten, huvudsakligen med religiös anknytning, vilken man finner såväl i kyrkorna som på fasader och i stadsmiljöerna. Den andra utgörs av de likaså rikligt förekommande monumenten över partisanstrider och socialismens slutliga seger, uppförda efter andra världskriget. I båda fallen handlar det om materiella försök att definiera landskapet – om att resa minnesmärken över en tankevärld. Medan den förra i dag lever och förmår uttrycka regionens särart genom att vara lågmäld och mycket lokal, har den andra formen av kulturarv ett uttryck som är högröstat, slutet och dött. Partisan-

monumenten levde i kraft av sin historia, den medeltida konsten genom att människor idag kan anknyta till den utan att känna historien.

Det vore alltför enkelt att se detta som en yttring av att den socialistiska ideologin och den jugoslaviska enhetstanken är överspelad. Problemet med partisanmonumenten är att de bär på ett dödsbringande element av kulturell övertydlighet. Det alltför uppenbara och tydligt formulerade – retoriska och diskursiva – lider av svagheten att vilja påföra fantasin en färdig tolkning. De är början till en upptäcktsresa som handlar om staten – inte om jaget. När den kyrkliga konsten lever vidare gör den detta i kraft av sitt sammansatta bidrag till platsens historia och ambiens och genom att aktualisera existentiella frågor – inte genom sin religiösa förkunnelse.

Tolkningen av monumenten kan öka insikten i hur kultur *händer* – hur platser växer fram som meningsfulla handlingsytor – och hur viktig den materiella kulturen är i att forma sådana ytor. Den kulturella regionalism som idag växer fram i Istrien – och andra europeiska regioner – handlar långt mindre om ideologi än själv-identitet. Regionen har blivit en *state of mind* – en identifikationskälla – inom ramen för vad antropologen Anthony Cohen utifrån sina studier av den skotska nationalismen, har kallat för "personlig nationalism" (Cohen 1996). Det personliga i sammanhanget understryker att det nationella/regionala får sidoordnas med många andra källor för identifikation. Den som lyssnar till budskapet om nationen, lyssnar i själva verket till sig själv, säger Cohen. Därmed kommer både personliga, existentiella och kollektiva, politiska frågor på banan. Det betyder att det nationella tillsammans med det regionala har

"informaliserats", gjorts till någonting människor skall kunna ta in i sin vardag och bruka där (Frykman 1995). Alltifrån ritualer som att dekorera julgranen och fira födelsedagar med flaggan i topp – till att marknadsföra produkter med ursprungsmärkning (jfr Salomonsson 2001). Invånarna i regionen lever i dubbel bemärkelse som konsument i en marknadsekonomin. De väljer och påverkar såväl produktionen av varor som identiteter. Och det de har valt påverkar i sin tur dem. Det betyder att det är de sammansatta och utvecklande delarna av kulturarvet, de som vädjar till fantasin, känslan och vardagens villkor som blir användbara byggstenar.

LANDSKAPETS POETIK

Människors förmåga att uppleva landskap och platser är alltid *variationellt* – inte begreppsladdat och *konstitutivt*, för att tala med Gaston Bachelard (2000:20). Platsens förmåga att fångsla ligger alltid i rikedom av möjligheter och inte exaktheten i definitionen. Det finns i den vetenskapliga världen en ständig spänning mellan den noggranne lantmätaren och drömmaren, mellan den som vill foga in landskapet som en beståndsdel i en diskurs, i en värld av texter och bestämmningar – och den som ser det som utgångspunkten för drömmier och nytt skapande. Topografen vill fästa det sammansatta ned på kartan, ge exakta angivelser av avstånd, höjdkurvor och intertextualitet. Drömmaren rycker otåligt i förtöjningarna och hänförs över att det som finns är så mycket mer än vad som går att teckna ned.

Det finns alltså en latent spänning mellan dem som vill förstå vad platsen *är* genom att gå till dess kulturarv, dess histo-

ria och de berättelser som fastnat på den – och den som vill förstå hur kultur *händer* och skapar genklang i betraktaren. Drömmaren och lantmätaren ryms inom samma person. Platsen med sina skulpturer, materiella kultur och sociala liv förmår ständigt både framstå som enhetlig och generera insikter och uppenbara nya sammanhang. Om detta är så förutsätter det en etnologisk analys som tar fasta på det avbrutna, ständigt rörliga. Främsta uppgiften för en sådan fenomenologisk – en noggrann och ständigt undersökande, *poetisk*, analys är att fästa uppmärksamheten på hur platser och ting *brukas*. Det är en analys som rör sig i presens particip och inte i perfekt. Kultur är "görande" medan den gängse synen på kulturarv gärna betonar "har gjort". Kultur är dynamisk eftersom den äventyras i var dags handgrepp och tankeströmmar. Den är alltid knuten till en eller flera brukare och lever inte något liv frikopplat från dem.

När vi ser en ny fascination för det lokala i dagens samhälle, är det för en värld som måste hållas så öppen att betraktaren får chansen att själv bli "meddiktare, medskapare, medaktör i dess historia". Den autenticitet som strömmar från den skall vara en existentiell autenticitet, ett eko av ens eget inre (Reme 2001). Beskrivningen som betraktaren längtar efter är inte den pedagogiskt uttömmande, utan den som alluderar till en serie av möjligheter.¹

Att ett landskap kan framstå som skön dikt – det vet varje konstnär, författare och känsligt sinne. Men det är inte det som är utgångspunkten för den poetiska analysen. Det är – för att upprepa – att platsen förmår väcka upp känslor och stämningar man själv bär på. Genom att det var *här* något inträffade kan man förvandla dåtid till samtid. Det betyder att det som är för

handen – platsen och monumentet i sig framträder med särskild tyngd. Platsen blir alltså inte en diskurs och en mening friställd från sin materialitet. Platsen är här och nu, den nära verklighet man *tänker med* i stället för *tänker på* – för att tala med Martin Heidegger.² Den är utgångspunkten i stället för målet.

Om så är fallet får den etnologiska analysen av materiell kultur ta fasta på hur denna lever i brukaren i stället för att se på vad brukaren investerar i den – vilket är ett gängse kulturanalytiskt grepp. Huset – för att använda en av Gaston Bachelards mest brukade metaforer – är ingenting som man *tänker på*, utan lika mycket ett medel man använder för att *tänka om* världen. (I vissa stunder tänker det i konkret bemärkelse till och med *åt* inbyggaren och talar om när det är dags att fylla på oljetanken, städa, betala amorteringar och laga stuprännor.) För den som bebor huset är det en *hel värld* och inte en specifik materiell konstruktion. Huset blir kulturellt generativt – skapande – genom att låta insikter uppstå och händelser inträffa. Genom att lyssna efter hur det är generativt, öppnar man samtidigt örat för dess förmåga att rymma en serie av vaga minnen, genklanger från tidigare släktled. Minnen finns inte i sinnet först och främst, utan uppstår i mötet mellan individen och den materiella kulturen. Tingen, platsen och landskapet både skapar och bevarar, är både ett resultat av inbyggarens intentioner och har dessutom en alldeles egen logik – ett eget liv (jfr Casey 1997:287f). Dagens inriktning på en existentiell autenticitet har ökat kraven på platsen, på tingen, monumenten, på kulturarvet. De skall vara användbara att tänka med.

Lantmätaren som vill benämna, undersöka topografi, flora, fauna, händelser och idéer som där slagit rot är den typiske

förelrädaren för det moderna projektet. Han söker lokala exemplifieringar av en generell princip, vill teckna ned hågkomster av skeenden, spåren av de geologiska och mänskliga krafter som ristats in på platsens yta. Individualisering är en fråga om ägarbestämning. Vem tillhör landskapet? Är det sommargästen, turisterna, bonden eller staten? Är det ett värdefullt kulturlandskap, naturlandskap? Här slås olika diskurser, lagtexter och intressen med varandra. Platsen skall förvandlas till något man kan definiera för att äga (jfr Saltzman 2001). Förutsättningen för att kunna hävda sådana krav är då att man stereotypiserar platsen, gör den till entydig bärare av budskap. Platser som utsätts för sådant våld – antingen verbalt eller direkt fysiskt – blir entydiga och reducerade till sin innebörd. Likheten i hur krigets våld enkelriktar verkligheten för de människor som utsätts för det är slående (jfr Povrzanović Frykman 2001, Feldman 1991).

Den brittiska författarinnan Rebecca West – Dame Rebecca – gjorde på 1930-talet en mycket uppmärksam resan genom Jugoslavien. Uppmärksam för att den avsatte sig i mästerverket inom rese-genren: *Black Lamb and Grey Falcon*. När hon besökte ön och staden Rab, gav hon uttryck för precis denna mångtydiga meningsfylldhet i det som ännu inte är fångat av orden. Hos henne möter vi diktarens djupa förtrogenhet med glappet mellan det som är upplevt och det som är möjligt att uttala, mellan intrycken som föregår och orden som skyndar efter för att fånga:

Imagine finding a place where one heard perpetually a musical phrase which was different everytime one moved a few steps, and was always exquisite. At Rab something similar happens to the sight . . . We sat under a pine tree on the

shore and ate oranges, and the city lay before us, making a statement that was not meaningless because it was not made in words (West 1942/93: 129).

Med uppförandet av Istriens många partisanmonument var avsikten att snabbt skapa ett nytt kulturarv. Socialismen skulle manifesteras och göras naturlig genom sin allestädes närvaro i landskapet. Därför finns de i dag vid snart sagt var vägkorsning, i varje större ort och på var kyrkogård. Ironiskt nog pågår en liknande process i dagens Europa där kulturarv lätt framstår som något statiskt bundet till territorium. Var regional eller nationell yta har sin distinkta kultur. Spatialt bundna kulturer tar slut där gränser är dragna och den kulturella identiteten är tänkt som vuxen ur det territoriet (jfr Gupta & Ferguson 1992). Att sätta identiteter på museer är att fånga in dem som något som är i stället för det som blir.

BERAM: SVETA MARIJA NA SKRILINE

Verkan av hur det färdigformulerade tagit mark i landskapet och där strävar efter att ge en entydig definition åt platsen syns ingenstans tydligare än i staden Beram i centrala Istrien. Här kolliderar två monument med varandra. Ett partisanmonument som är summerande, konstaterande och knutet till socialismen som idé och den nationella identiteten som identitetsgivare. Och ett kyrkligt som är existentiellt, utvecklande, lokalt och gåtfullt mångtydigt.

Beram är en mycket liten stad, alldeles utanför Pazin som är administrativt centrum i regionen. Där i Pazin finns läroverk och regionmuseum, civila tjänstemän, några stora industrier och en imposant tusenårig borg som en gång var grevskas-

pets herresäte. Orten är i dag den nationella regimens, den officiella definitions-maktens plats. Vad som ligger inom dess omedelbara räckvidd blir ideologiskt laddat. Beram uppe på sin klippa, är däremot den typiska staden för *Ackerbürger*. Den är långt mindre till invånarantalet men omgiven av en skyddande stadsmur, en stor kyrka helgad till den helige Martin och ett mindre gravkapell utanför murarna, berömt för sina märkliga konstverk.

I det lilla kapellet *Sveta Marija na skriline* – alltså *Heliga Maria på berget* är väggarna i sin helhet täckta av fantasi-eggande *al fresco* målningar från 1474. De utfördes av en av de få kända konstnärerna från denna tid – Vincent av Kastav – tillsammans med flera medhjälpare. Påverkan från det alpina området är påtaglig i bilderna. Det är inte kustens högkultur med förankring i den italienska renässansen, utan inlandets tungfotade och samtidigt distinkta gotik (Fučić 1992). Den är så tydligt medeltida folklig att den omedelbart väcker genklang i betraktaren. Ingen tid är så tacksam att i dag anknyta till som just denna färgrika, vardagsnära epok.

Längs väggarna löper ett galleri av helgon, scener ur Jesu liv och lyckans hjul. Men det som främst fångar är en ringlande *dance macabre*. En tiggare, en soldat, en köpman, värdshusvärd, biskop, kardinal, kung och drottning – alla i sina respektive stånds kläder – rycks bort mitt i sin dagliga gärning. Skrattande benrangel stöter i horn, slår på trumma och spelar på luta medan de leder folket mot en säker grav. Det är en färgrik, lokal och episodisk historia som griper genom sin vardagliga närvaro. Döden har fångat yrken och stånd i allt annat än heroiska poser. Vårdshusvärden tas bestämt vid handen av lie-mannen men håller samtidigt fast vid sin

lilla vintunna; soldaten haltar fram stödd på en krycka med pipa i mun; en liten flicka tas i armen av ett skelett som manande lyfter pekfingret och kungen själv vilar trött sin spira mot axeln. Här finns inget ärende som ger mening åt deras hädanfärd. Alla följs de av sin personliga död, av sitt eget benrangel.

Ur fältdagboken: Beram 31 juli 1999³

Döden är lika mycket en del av livet i dag som för fem århundraden sedan. Maria-kapellet används fortfarande för Berams begravningar. På kyrkogården därbakom är en grav nyskottad, översållad med vissa blommor. En familj har förlorat en anhörig, en kvinna som gått bort av ålder och sjukdom. Hon bidrar inte längre till platsens arbete, smågräl och vardagliga bekymmer. Också hon hanns upp av sitt eget benrangel. Kyrkogården minner om det som alltid varit och som förblir. Som målningarna i kapellet, berättar den om familjens liv, om livets cykel med födelse, dop och bröllop och begravning – mer sällan om de stora historiska begivenheterna. Vad är mer vardagligt lokalt än en lantlig kyrkogård? Var annars kan man se vardagen direkt knuten till det heliga?

Innan vi kan komma in i det igenbom-made kapellet måste vi söka upp frun som har nyckeln. När vi anländer till hennes hus uppe vid kyrkan, har hon just avslutat disken efter middagen och kommer ut i blå städrock och tofflor. Hon sätter sig vant i framsätet på bilen och vi far från staden innanför murarna ned till kapellet. Hon öppnar ytterdörren och faller upp fönsterluckorna så att målningarna träder fram i all sin rikedom – synliga blott för den som verkligen gör sig mödan att komma för att betrakta dem. De är skadade av tiden och okänsliga ombyggnader,

men så tydliga i sin symbolik och gestaltning! "Se hur illa de pinade den stackars Sebastian" utbrister vår guide och pekar på den förvridna helgonkroppen genomborrad av pilar. För henne är framställningen av Sebastian ett levande martyrium – lätt att identifiera sig med. Generationer före henne har gjort det. Så stänger hon omsider för ljuset och vi skjutsar henne tillbaka till de avbrutna sysslorna.

Åter i byn–staden passerar vi ett litet oansenligt hus. Vi känner igen det från ett konsthistoriskt verk som ett typiskt exempel på lokal *Volksarchitektur*, folklig arkitektur. Det som tilldrar sig vår uppmärksamhet är inte så mycket huset som en marmorplatta med en röd stjärna vid dörren. Den berättar att detta är ett museum. Alls inte över folklig arkitektur, utan över Vladimir Gortan (en för mig då fullkomligt okänd person). I korta meningar ges historien om ett snabbt ändat liv. Han föddes 1904, dog 1929. I kamp för friheten.

För att få tillträde till huset frågar vi oss fram till en annan äldre kvinna som förvarar nyckeln. Hon visar sig vara släkt på långt håll med frihetskämpen. I ljuset från dörren ser vi ett "istriskt kök" alltså en härd med öppen eldstad och vitputsade väggar. När frun öppnar fönsterluckorna faller ljuset in i ytterligare ett litet rum och belyser en säng av enkla bräder och en stol. Det är alltför uppenbart att ingen hade varit här på månader. Fukten har fått putsen att flaga från väggarna och kalk ligger i högar i hörnen och intill skorstenen. Detta är ett museum över en man som höjt sig över vardagens villkor – en hjälte. Inom glas och ram hänger starkt gulnade tidningsurklipp från 1950-talet. Två tavlor har fallit till marken för att snöret ruttnat eller ramarna spruckit och gått sönder i fukten. Ett urklipp visste berätta att Tito

kommit hit till Beram 1955 för att inviga museet; ett annat visar en bataljon av partisaner uppkallades efter Vladimir Gortan, paraderande på en stor slätt.

Vi tittar olustigt igenom de förfallande resterna av ett museum och längtar ut i solskenet. Det känns som att besöka ett hem där ägaren sedan länge varit försvunnen. Man försöker återkalla honom genom att besvärja honom med tingen. Men inte de nära och personliga tingen som man kan finna i bortgångna barns rum där sängen står bäddad och nallarna väntar. Här blickar Tito från tidningsklippen och kompanierna står i givakt.

Den gamla frun står kvar i köket. Hennes intresse har fångats av några små skålar med omisskännligt geometriskt 20-talsmönster i orange, ljusblått och vitt – praktiska att ha i varje kök. De hade placerats där som autentiska tidsfragment – en deposition från stadsmuseet i Pazin framgick det av accessionsnumret i botten. "Är det inte synd att lämna så värdefulla pjäser här?" förefaller fingrarna säga. "Här där ändå ingen kan bruka dem eller se dem."

"Å, han menade inte att döda den där mannen", utbrister hon nästan urskuldan när vi frågar om hennes släktskap med hjälten. Vilken då man? Vaddå dödade? Uppenbarligen har hon behov av att göra honom vardaglig, ta ner den hjältegloria som någon satt på honom, knyta honom fastare till släkten. Och hon förutsätter att vi känner hela historien och vill nu be om ursäkt för den. Vad hade han gjort som var så annorlunda att det inte längre passade de lokala ramarna?

Kanske håller Vladimir Gortans födelsehus långsamt på att återgå till att bli just ett exempel på istrisk folklig arkitektur. Släktingen som står där funderar på vad av värde som kan räddas till eftervärlden – både av det materiella och av den en gång

Detalj ur Dödsdansen i Beram i kapellet Sveta Marija na skriline. Tre av tio figurer. Vårdshusvärden, drottningen och kungen. Illustration ur Branko Fučić, Vincent von Kastav, Zagreb 1992.

unge släktingens biografi. (Vid vårt återbesök sommaren 2001 hade födelsehemmet utrymmts av museet i Pazin och föremålen var bortforslade). Vi tackar för besöket, luckorna faller på plats och nyckeln vrids om.

Var det bara det faktum att han varit ombud för det sedan 1991 omöjliga socialistiska systemet som hade fått huset att falla i glömska? Han var ju ändå en lokal

son och folk i Beram kunde förväntas vara stolta över sin hjälte.

På färden nerför kullen, när vi bara ned till korsningen med stora vägen till Pazin för att upptäcka en obetydlig skylt som anger att det finns ett minnesmärke också på andra sidan den. Efter ett hundratal meter öppnar sig en vid slätt och häpna upptäcker vi i mitten av denna ett enormt monument i sten och betong – dolt av en

kulle och några träd. En stensatt gång leder fram till en hög pelare. Vi känner oss små, ser de nästan övervuxna stenarna som var avsedda att inge vördnad men nu talar om att ingen trampat här på länge. Av texten vid basen av monumentet framgår att pelaren är rest till minne av just Vladimir Gortan. Hans ben är gravlagda i en särskild sarkofag. Här och inte på Berams kyrkogård bakom Maria-kapellet är uppenbarligen hans viloplats. Vad hade gjort honom för stor för den lokala kyrkogården? Och varför var också monumentet över hans insatser så avsides, så bortglömt trots att det bara låg några hundra meter bort från allfarvägen?

VLADIMIR GORTAN

Mariakapellet med dess dödsdans vänder sig till den som har anledning att besöka ett gravkapell. Det talar tröstens ord och vittnar om dödens oundgänglighet med en lågmäld, lokal stämning. Dess budskap är lätt att ta till sig eftersom det alluderar till något som redan är känt. Det påstår egentligen inte något utan lyfter fram – indikerar – något vi alla betraktare av verket vet men som svårligen låter sig fångas i ord.⁴ Hit går bussar med besökande tätt.

Minnesmärket mitt på slätten däremot riktar sig högröstat till den som ännu tvivlar. Det förkunnar en utopi som bjuder förlösning från bojorna och Vladimir Gortan har blivit dess profet. Staten Jugoslavien reste minnesmärke över en tidig kommunistisk kämpe och skrev samtidigt in en tydlig ideologi på landskapet. Här hade de förtryckta stridit och vunnit. Platsen där monumentet står erinrar om slagfält och jublande segrar, om uppoffringar som lett till ett mål.

I dag passerar människor förbi monu-

mentet. Trots att detta är en lika skyddad del av kulturarvet som något annat minnesmärke. Trots att historien om mannen som vilar här är både dramatisk och spännande.

Intervju med ordföranden för Savez boraca Istre 24 juli 2001

Redan på 1920-talet sattes det upp kommunistiska kampgrupper i Italien. Förhandlingar med fascisterna hade visat sig verkningslösa. Enda möjligheten att göra motstånd var med vapen i hand. Flera av insatsgrupperna fanns i Trieste. Eftersom Istrien sedan lång tid haft staden Trieste som centralort, blev många lokala grupper organiserade därifrån. Så också med den gruppen i Beram. Den grupp i vilken Gortan ingick utgjordes av 6 man.

Den 24 mars 1929 var val utlyst i provinsen. De röstberättigade från Beram skulle marschera på kolonn från sin stad, de få kilometrarna fram till Pazin. Där skulle de mötas av en musikkår och journalister från Italien – och hela den övriga världen. Allt för att ge ett intryck av enighet och folkuppslutning. Naturligtvis var man bara tillåten att rösta på Mussolini. De som inte mötte upp till valurnorna riskerade att bestraffas. Provinsen skulle fås att tala med en röst.

Gortans kampgrupp skar av vägen till Pazin. Man avlossade några skott i luften för att skingra kolonnen och hindra dem från att ge sitt påtvingna och säkert ovilliga stöd till Mussolini. En förlupen kula slog i en sten, studsade och dödade en man. Han var känd som antifascist. I historieskrivningen kom han efterhand att bli utpekad som fascist, förstås. Gruppen blev jagad av *carabinieri* och fem man blev upptäckta. Men mannen som avlossade det dödande skottet var inte en av dem.

Gortan själv hade inte skjutit eftersom han befann sig vid en annan sträcka längs vägen. De fem fängslades och fördes till Pula för en summarisk rättegång. Flera av de berörda familjerna i Beram bad nu för de anhållnas liv. En del hade mycket goda kontakter med Belgrad och via dem förbindelser högt upp i Vatikanen. Mitt under rättegången kom ett benådningsbrev från Rom. Det var ju något som inte de italienska myndigheterna kunde stå emot. De fyra fick trettio år. Men någon måste avrättas för exemplets skull och det blev Gortan som valdes ut. Han var en resande man, egentligen en sorts gårdfarihandlare som korsade gränsen till Jugoslavien ofta på sina resor. Ett par gånger hade han verkligen flytt till Jugoslavien, för att få jobb eller i andra ärenden – men kom varje gång tillbaka. Bilden man gav vid rättegången var dock att han skulle utfört dådet på order från det slaviska Jugoslavien. Men tänk, så var gruppen i själva verket organiserad från det italienska Trieste!

Tidigt på morgonen efter domens avkunnande i Pula, avrättades Vladimir Gortan. Han begravdes, visserligen på kyrkogården, men på en obemärkt plats där de levande gick – inte där de döda vilade. Naturligtvis var regimen rädd för att platsen skulle bli uppmärksammas.

Hur kommer det sig då att hans ben vilar i Beram? Jo, år 1953 gav sig den kyrkogårdsarbetare som hade begravt honom av till Italien. Han "valde Italien" – blev en *optant*, vilket antyder att han frivilligt flyttade. I själva verket låg det fler och långt mer komplicerade orsaker bakom än det fria valet.⁵ För att lätta sitt tyngda samvete avslöjade han för några lokala partimedlemmar var någonstans Gortan blivit begravd. Det tillsattes en undersökningskommission för att utreda saken. Den gjorde utgrävningar och fann några

lämningar som måste vara hans ben. Benen togs upp och lades inne i det monument som idag står i Beram.

Den 14/6 53 invigdes ett monument av Tito och 120.000 människor mötte upp.

På frågan om det verkligen fanns så många invånare i Istrien, svarade han.

Ja, men det var också en demonstration emot Italien, som fortfarande hade krav på att få Istrien, vid den tiden. Folk kom från Rijeka, från Trieste, från Kopar. Alla som stod emot fascismen, var där.

KAMRAT TITOS OMBUD

Mannen från det lilla stenhuset hade avrättats utan att egentligen ha begått något brott. Han kom att bli det oskyldiga offret för en rättvisa som handlade om principer. Hans död blev en konkret erinran om att en ny världsordning tagit över rummet, att en ideologi var nedtrampad och att en ny tagit över till priset av många oskyldigas lidande. Monumentet här var samstämt med liknande i hela Jugoslavien. Ideologin skulle naturligt strömma från de dessa noder eller knutpunkter. Budskapet i Istrien gav genom liknande minnesmärken genklang i hela landet. Deras synkroniserade budskap handlade om segern för ett tankesystem och en samhällsordning.

Därför vilar han bara till synes här vid den jättelika pelaren. I själva verket är han spridd över hela regionen, hela landet. Inte blott i symbolisk utan också i högst konkret form. De urbana rummen är fyllda med hans namn. Knappt ett samhälle i Istrien saknar sin "Vladimir Gortan-gata". I det närbelägna Pazin mynnar den ut vid ett hyreshus i socialistisk funktionalism; i den gamla Opatija, strävar den optimistiskt uppför en backe; i badorten Umag

där årligen hundratusentals besökare vandrar längs den långa strandpromenaden, *Šetalište Vladimira Gortana*, nöter turisterna in hans namn med vart steg de tar. I Pazin möter det uppväxande släktet honom genom skolans namn och på en kulle nära staden där en "stancija" – en kollektiv-gård – är belägen, har namnet blivit "Gortans kulle" – *Gortanov brijeg*. Skolan i Zminj har också sin skola uppkallad efter honom och här finns en stor minnesplattata uppsatt på torget utanför den pampiga kyrkan. Fabriker och anläggningar i Istrien och hela Jugoslavien kom att bära hans namn och barnen kunde läsa om hans liv i skolböckerna.

Den socialistiska ikonografin kom att utnyttja en bestående social hierarki – en feodal och patriarkal ordning i familj och samhälle. *Drug* – kamrat – Tito kom att överta platsen som tidigare innehafts av patriarker som landsherren, helgonen eller familjefadern. I gestalt av vikarierande manliga symboler som Hjälden, Arbetaren och Soldaten kom han att förkroppsliga både stat, ideologi och patriarkat. Eller som Balzac skrev om giljotinens verkan i förhållande till det kungliga och aristokratiska Frankrike: "by cutting off the head of Louis XVI, the Republic cut off the heads of all fathers of families" (citerad i Gillis 1994:19).

Det var inte av välvilja mot de många små och stora orterna som Tito kom att bli landets flitigaste invigare av partisanmonument. När han avtäckte minnesmärket över Vladimir Gortan var det i förvissningen om att de många olika monumenten på de många olika platserna alla bar ett och samma budskap: Alla familjer, sammanslutningar och platser hade nu fått ytterligare en medlem, en som alltid var med dem. Materien bringades att tala. Och monumenten ropade in i det om-

givande landskapet – satte träden, kullarna med deras små bergsstäder, vinodlingarna och fälten in i ett nytt sammanhang. Så blev monumenten en del av ett stort uppföringsprojekt där det gällde att tänka nationellt i stället för lokalt, på partiet i stället för den egna bygden (Gillis 1994).

MONUMENTENS FÖRVANDLING

I dag kan landskapet inte längre tala med en tunga. I dag är Vladimir Gortan reducerad till sin egen livshistoria. Historien om den verkliga och symboliske Vladimir Gortan hålls vid liv bland de grånade partisanerna från andra världskriget. För dem ger minnesmärkena mening och innehåll åt år av egen levnadstid, åt lidande som just de har utstått. Men historien från partisanstriderna har privatiserats, har kommit att handla om just minnen och levnadstid och inte officiell historieskrivning. Den stat som stod bakom och legitimerade striderna som uppoffringar för en sak är splittrad på nya stater och många regioner. De klassiska partisanfilmerna går inte längre på biograferna och böcker om den tiden samlar damm på bokhyllorna. Den "privata nationalismen" har knappast bruk för högstämda proklamationer och övertydliga budskap.

En tidigare ordförande för veteranorganisationen *Savez boraca*, bosatt i staden Motovun, var nyligen närvarande vid en gammal kämpes bår. Vid bisättningen stod han vid kistan som representant för de forna kamraterna. Som sig bör talade han om gamla tider och strider, om det som givit livet riktning – då en gång. Under talet reste sig en av den avdödes manliga släktingar upp, rasande över att få verkligheten återigen tolkad enligt partiboken:

"Varför skall ni kommunister alltid ta åt er äran . . .?"

"Vad bra att jag inte hade något vapen på mig!" utbrast den gamle veteranen. "Historien är ju här! En del tycker om det och en del inte."

Men historien är inte längre där. Försöken att hejda tiden, skriva om det lokala till något som började med partisanstriderna och slutade med socialismens triumf, är idag fruktlösa. En annan verklighet där alla *grand narratives* dras i tvivelsmål håller på att göra sig gällande. En där den materiella kulturen inte skall låta som en megafon. För veteranerna återstår den personliga hågkomsten. Visserligen samlas en allt glesare skara en gång om året vid minnesmärket i Beram och visserligen går man upp till huset där han föddes. Förra året var kämparna femtio till antalet. Men den 17 oktober 2001 invigdes också ett nytt minnesmärke över Vladimir Gortan. Det hade finansierats av veteranorganisationen – nu i samarbete med lokala företagare som vill ha en positiv image av sin bygd. Ett litet monument står sålunda precis vid den punkt längs vägen mellan Beram och Pazin där det dödande skottet föll.

Platsen som sådan skall bringas att framträda tillsammans med de skeenden som utspelats där, de människor som drabbades. Vad den är avsedd att berätta om är ett lokalt, dramatiskt öde, om ond bråd död och förfluten terror som gjorde människor små, inte stora. Borta är den pompa och ståt som det stora monumentet mitt på slätten omgavs av. Här reses i stället äreminnet över en lokal son, på många sätt likadan som vi själva och här blir det tillfälle att begrunda mer existentiella frågor. Vad han föll offer för var kampen mellan två ideologier som var och en försökte genomdriva precis det som

ingen kan tänkas omfatta med sympati i dagens Istrien: Den entydiga definitionen av platsen och av den egna identiteten.

*

För det mesta *händer* inte kultur. Den ena dagen hakar i den andra. Vanor i kropp och tanke lotsar oss igenom dagliga sysslor. Monumenten är avsedda att rycka oss ut ur det givna, göra påpekanden om en värld utanför, väcka nyfikenheten, fantasin och ge fart åt drömmarna. På en gång kan de tala ett bekant språk och få oss att överskrida det vi redan känner. Det är i mötet mellan denna vardagliga livsvärlden och det annorlunda som insikter vaknar och ny mening bildas, som självklarhetens hinna brister. Partisanmonumentet i Istrien framstår som ett vältaligt exempel på monument som självdött, dels för att de predikade för entydigt och för högt, dels för att de värld de appellerade till inte kan väcka människors nyfikenhet i dag. De bar inte på budskap om sig själva – utan blev megafoner för en annan ordning. De medeltida målningarna i Mariakapellet däremot besitter ännu förmågan att fascinera genom sin mångtydighet, sin upptagenhet av de ständigt återkommande frågorna. De bär kraften att öppna betraktaren för det som på en gång är helt lokalt och därför allmänmänskligt, som är mycket nära och oändligt svårbegripligt. Det kan vara precis de frågorna som människor söker svaren på – också inom ramen för dagens regionalism.

Gaston Bachelard har i sina analyser ständigt provocerat det moderna projektets upptagenhet av rationalitet, tydliga orsakskedjor och ett ständigt alert, tänkande subjekt. Det projektet var villigt anammat med den jugoslaviska socialismen och talade via dess manifestationer i

stål och betong. Men frågan om vad som ligger bakom en text är långt mindre intressant än vad som händer när den möter läsaren. Människor har merendels ett lekfullt och ganska oplanerade umgänge med världen och bara en systematisk träning – eller fostran – kan få dem att blunda för det överraskande, kan få dem att tro mer på diskursen än sin egen inbillningskraft.

När regioner idag håller på att kolonisera sig själv med hjälp av monument, kulturarv, arkeologi och historia, med en folklig, rural kultur, så föreligger alltid risken att man tror att kultur är något man *har* i stället för något man *bringar* att *hända*. Att det förflutna går att fånga i en diskurs, text eller berättelse som talar in i samtiden. Här läggs grunden för den främlingsrädsla blandad med självgodhet som bygger upp den populistiska politik vi känner alltför väl i Europa. Då föreligger också risken att effekten av koloniseringen blir som budskapet från partisanmonumenten. Men samtidigt finns en rörelse som tar lätt på kulturarvet, leker med det och brukar tillämpliga delar för att formulera identiteter som varierar lika mycket som de människor som brukar det. De två tendenserna lever sida vid sida i dagens Istrien. Men med övervikt för en regional identitetspolitik som utgår från begreppen tolerans, flerspråkighet och mångkulturalism. Kanske är det en läxa man lärt av att leva med de många entydiga monumenten.

NOTER

¹ Detta innebär att bruka Heideggers begrepp "formal indication". "In this way of speaking and thinking we use concepts to *indicate* something that is already familiar to us from our own experience." "Formally indicative" concepts do not

capture the essence of a thing or explain it with perfect theoretical clarity; the *allude* to a phenomenon in our lives and encourage us to live in such a way that we pay closer attention to it (Polt 1999:18).

² Platsen är, med den slitna frasen från Heidegger *zuhanden* vilket just innebär att omgivningen är något man hanterar och använder och därmed upptäcker görandes. *Vorhanden* däremot innebär att man tagit steget ut ur det omedelbara och distanserar sig, studerar och reflekterar. Eller som den amerikanske filosofen John Dewey skulle sagt: "They are things had before they are things cognized" (Dewey 1929:21).

³ Fältarbetet utfördes tillsammans med Maja Povrzanović Frykman. Texten och fältdagboken har tillkommit under ständig dialog och prövande av svar och intryck.

⁴ Det är återigen Heideggers "formal indication". Det belyser ytterligare något som vi redan känner, men som är för komplext för att uttala i klara verba. Något som faktiskt reduceras till sitt innehåll genom att bli alltför tydligt. "What we cannot speak of theoretically, we must indicate formally" (jfr Polt 1999:18). Se ovan not 1.

⁵ De som "valde Italien" tvingades vanligen i exil. Deras egendom konfiskerades av staten eller såldes billigt – under hot om konfiskation – till partimedlemmar. I princip all privat egendom kom att konfiskeras, så här fanns ingen etnisk sår-strategi. Men den italiensktalande befolkningen kom ändå att fördrivas. Man har beräknat att ungefär halva Istriens befolkning – någonstans mellan 80.000 och 100.000 italienskspråkiga invånare gav sig av i denna massflykt – ytterligare en av de stora folkomflyttningarna vid världskrigets slut. Här i Istrien var det först 1954 som det blev bekräftat att hela Istrien upp till Trieste skulle tillfalla Jugoslavien.

LITTERATUR

- Bachelard, Gaston, 1957/2000. *Rummets poetik*. Lund: Skarabé.
- Casey, Edward, 1997. *The Fate of Place: A Philosophical History*. Berkeley: University of California Press.
- Cohen, Anthony, 1996. "Personal Nationalism: A Scottish View of some Rites, Rights and Wrongs." I: *American Ethnologist* 23 (4): 802–815.

- Dewey, John, 1929. *Experience and Nature*, 2nd edn. La Salle, Illinois: Open Court.
- Feldman, Allen, 1991. *Formations of Violence. The Narrative of the Body and Political Terror in Northern Ireland*. Chicago: University of Chicago Press.
- Frykman, Jonas, 1995. "The Informalization of National Identity." I: *Ethnologia Europaea*. s. 1–12.
- Frykman, Jonas, 2001a. "Motovun och tingens poesi." I: Hansen, Kjell & Karin Salomonsson (red.), *Fönster mot Europa. Platser och identiteter*. Lund: Studentlitteratur.
- Frykman, Jonas, 2001b. "Between History and Material Culture: On European Regionalism and the Potentials of Poetic Analysis." I: *Proceedings from the SIEF Conference*. Budapest (forthcoming).
- Fučić, Branko, 1992. *Vincent von Kastav*. "Zagreb/Pazin: Krscanska sadasnijost/Istarsko književno drustvo" Juraj Dobrila.
- Gillis, John R (ed.), 1994. *Commemorations: The Politics of National Identity*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Gupta, Akhil & Ferguson, James, 1992. "Beyond 'Culture': Space, Identity, and the Politics of Difference." I: *Cultural Anthropology*, Volume 7, Number 1. pp 6–23.
- Herzfeld, Michael, 1997. *Cultural Intimacy. Social Poetics in the Nation-State*. London: Routledge.
- Polt, Richard, 1999. *Heidegger: An Introduction*. London: UCL Press.
- Povržanović Frykman, Maja, 2001. "När våldet tar plats." I: Hansen, Kjell & Salomonsson, Karin (red.), *Fönster mot Europa. Platser och identiteter*. Lund: Studentlitteratur.
- Reme, Eva, 2001. Da Bergen ble kulturby. Bidrag till symposiet: *New Perspectives on Phenomenology and the Analysis of Culture*. Dubrovnik, October 2001. (Manuskript)
- Salomonsson, Karin, 2001. "Utmärkt mat." I: Hansen, Kjell & Salomonsson, Karin (red.), *Fönster mot Europa. Platser och identiteter*. Lund: Studentlitteratur.
- Saltzman, Katarina, 2001. *Inget landskap är en ö*. Lund: Historiska media.
- West, Rebecca, 1942/1993. *Black Lamb and Grey Falcon: A Journey Through Yugoslavia*. Edinburgh: Canongate Classics.

SUMMARY

To the Memory of Vladimir Gortan

In developing regional identities in contemporary "New Europe", cultural heritage has been frequently used in creating a territorial definition of similarity and difference. People in the region of Istria are also "colonizing" themselves with images of what a true Istrian identity means. In this process the values of openness, multiculturalism and tolerance have been brought to the fore – rather than claims for homogeneity, authenticity and exclusion of the other. This partially is founded upon the extremely variational history during the 20th Century. But it is also facilitated by the lack of a uniting "grand narrative". Instead material culture, art, monuments and landscape are being used as points of identification. This paper discusses the uses of monument from two different periods: The Medieval painting in the small town of Beram and the socialist partisan monument from the 50's in the very same place. The former is being used in a context where a "personal regionalism" can be constructed, while the latter is trying to compel citizens to think in terms of the state, and thus stops being culturally generative. Today's regionalism also paves the way for bringing up ontological issues and here the opaque and mythical is clearly rewarding to use.